

УДК332.133+331.101.262

Газуда Л.М.

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті розглянуто теоретичні підходи до розуміння сутності поняття «людський потенціал». Відмічено його роль у забезпеченні збалансованого соціально-економічного зростання територіальних економічних систем з окресленням цілей розвитку людського потенціалу. Обґрунтовано необхідність формування сучасних підходів до забезпечення комфортного життєвого середовища населення територіальних економічних систем на основі розширеного відтворення людського потенціалу та ефективного використання людського капіталу. Досліджено особливості розвитку та здійснено SWOT-аналіз людського потенціалу на прикладі Закарпатської області.

Ключові слова: людський потенціал, територіальні економічні системи, людський фактор, розширене відтворення, життєзабезпечення, якість життя, ефективне використання людського капіталу.

Постановка проблеми. Забезпечення збалансованого розвитку територіальних економічних систем передусім залежить від людського фактору. Сучасні умови життєзабезпечення зумовлюють пошук соціальності, духовності розвитку територіальних систем через формування національних і регіональних підходів із врахуванням активізації ролі інтелектуального потенціалу, ефективного використання людського капіталу і забезпечення сталого людського розвитку.

Енциклопедичне тлумачення сталого людського розвитку базується [1, с. 217]: на справедливості у межах одного і кількох поколінь і дає змогу нинішнім і майбутнім поколінням якнайкраще використати свої потенційні здібності в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Людський розвиток зумовлює економічне зростання та справедливий розподіл його результатів, відновлення довкілля, підвищення добробуту та інше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам дослідження людського потенціалу в процесі еволюції суспільного розвитку присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні науковці. Так, Т. Заславська обґрунтовує поняття людський потенціал як сукупність фізичних сил, ділової активності, ініціативи, творчої енергії громадян, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних та суспільних цілей [2, с. 20].

А. Докторович окреслює цілі розвитку людського потенціалу, що зводиться до тривалого здорового та активного життя, безперервної освіти, отримання ресурсів, необхідних для гідного рівня та високої якості життя [3, с. 16 – 23].

Людський потенціал, як зазначено в Економічній енциклопедії, є мірою втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатність приносити дохід. Світовий банк включає в це поняття також стан здоров'я та якість харчування, ООН – освіту, професійний досвід, фізичний стан, здатність до

виживання, інші характеристики, що забезпечують продуктивність і самозабезпеченість людей. З розвитком людського прогресу робоча сила перестає бути лише фактором виробництва. Вкладення в робочу силу – в освіту, охорону здоров'я, культуру, кваліфікацію – формують нову якість, що є новою формою людського багатства [4, с. 216].

Людський потенціал, за трактуванням А. Сена, не може виражатися в кількісних або вартісних показниках, для його розуміння важливою є оцінка якості соціального життя та існуючих економічних умов з метою формування й реалізації потенцій людини у трудовій чи іншій суспільно визнаній діяльності, і якщо створені такі умови, то людський потенціал може реалізовуватися як людський капітал, виступаючи джерелом доходу для свого носія, економічного зростання та соціального прогресу – для суспільства [5, с. 22].

В. Васильченко, порівнюючи економічні категорії відмічає, що людський потенціал є ширшим поняттям ніж людський капітал, оскільки вміщує можливості, які за певних обставин (мотивація, час, праця, соціально-економічні умови, якість управління державою та суспільством) реалізуються як людський капітал, і можливості, що залишаються нереалізованими [6, с. 76]. Щодо цілей розвитку людського капіталу, згідно з А. Докторовичем, є зростання ВВП і ВРП, отримання доходу, підвищення ефективності праці [3, с. 16-23].

Загальноприйнятими поняттями людського капіталу, як зазначає О. Бородіна, вважається втілений у людині запас здібностей, знань, навичок та мотивацій і здатність до їх використання через участь у суспільному виробництві [7, с. 8].

Незважаючи на значний доробок наукових досліджень з відміченої проблематики, подальшого вивчення потребують питання особливостей розвитку людського потенціалу в межах територіальних економічних систем, де людський потенціал може розглядатися як сукупність творчих, інтелектуальних здібностей і навичок людини на основі акумулювання інноваційних

© Газуда Леся Михайлівна, д.е.н., доц. каф. економіки підприємства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» м. Ужгород, lesyagazuda@gmail.com

знань, досвіду з метою відповідності сучасним вимогам життєзабезпечення.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні особливостей формування людського потенціалу в межах окремих територіальних економічних систем, що зумовило окреслення таких завдань: узагальнення теоретичних підходів до розуміння сутності поняття „людський потенціал”; аналіз особливостей формування людського потенціалу в межах територіальної системи.

Опис основного матеріалу дослідження. Нині сучасні підходи до життєзабезпечення населення територіальних економічних систем актуалізують формування і розширене відтворення людського потенціалу. Підвищується роль людини, яка володіє інноваційними знаннями у різних сферах і видах економічної діяльності.

Зростає вплив людського фактора на розвиток виробництва (як матеріального, так і нематеріального) оскільки він приводить у дію все більшу масу авансованого капіталу, що в результаті сприяє підвищенню рівня задоволення потреб життєдіяльності працівників, забезпеченню якісно розширеного відтворення трудового і кадрового потенціалу, всебічному й гармонійному розвитку особистості та членів її родини, що перебувають на утриманні [8, с. 14]. Інформаційні дані свідчать, що за Індексом людського розвитку (ІЛР) Україна у 2014 р. посіла 81-е місце в рейтингу країн, піднявшись на 2 позиції – з 83 місця у 2013 р. Цей показник належить до категорії високого рівня розвитку. У 2014 р. ІЛР України становив 0,747 пункта, що ставить її у другу групу загального рейтингу. За період з 1990 до 2014 р. значення ІЛР України зросло з 0,705 до 0,747 – тобто на 6 %, що дещо нижче ніж середній рівень зростання у світі [9].

Демографічні статистичні спостереження свідчать, що в Україні спостерігаються негативні тенденції щодо відтворення населення. Внаслідок природного та міграційного рухів чисельність населення України у 2014 р., порівняно з попереднім роком, зменшилася на 143,8 тис. осіб, у тому числі міського – на 67,9 тис., сільського – на 75,9 тис. При цьому чисельність населення сільської місцевості скорочується з більшою інтенсивністю, ніж міських поселень [10]: у 2014 р. коефіцієнти скорочення чисельності населення становили відповідно 5,7 і 2,3 особи на 1000 наявного населення. В цілому по Україні зафіксовано природне скорочення населення: 166,4 тис. осіб, або 3,9 особи на 1000 наявного населення. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,498 дитини на 1 жінку репродуктивного віку. При такій інтенсивності народжуваності не відбувається навіть просте відтворення населення. У 2014 р. в Україні померло 632,3 тис. осіб, або 14,7 особи на 1000 наявного населення. Смертність населення у сільській місцевості значно вища, ніж у міських поселеннях: 18,1 померлих на 1000 наявного населення у сільській місцевості проти 13,2 % у міських поселеннях.

Особливістю сучасної територіальної економічної системи України є те, що за останнє десятиріччя більше 30 % людського капіталу знаходиться в сільській місцевості (станом на 1 січня 2015 р. – 30,1 %). Однак за роки незалежності України відбувається перманентний процес зменшення кількості сільського населення. Статистичні дані свідчать, що за період 2001-2015 рр. кількість сільських мешканців зменшилася на 2,6 млн. осіб і становила у 2014 р. – 13,3 млн. Незважаючи на те, що в сільській місцевості кількість народжених на тисячу осіб населення у 2014 р. становила 12,1 дитини проти 9,2 у 2000 р., показники смертності значно перевищували коефіцієнти народжуваності, відповідно за роками: 18,1 та 17,7 [11]. Отже, негативна тенденція природного приросту (скорочення) населення в державі зберігається.

У розрізі регіонів, окремі територіально економічні системи України, зокрема Закарпатська область, вигідно виділяється на фоні інших областей, де зберігається сприятлива вікова структура населення. За аналізований період з 2000 по 2015 р. у віковій структурі сільського населення зростає кількість активної частини – людей працездатного віку з 51,0 % у 2000 р. до 58,6 % у 2014 р. Значно знизилася у загальній кількості постійного сільського населення частка людей старше працездатного віку. Якщо у 2000 р. на кожні 1000 сільських жителів припадала 561 особа працездатного віку, то у 2014 р. лише 421 особи [12, с. 316].

Починаючи з 2006 р. у регіоні позитивним є стан природного відтворення сільського людського капіталу, збережено позитивну динаміку народжуваності. Зокрема, в сільській місцевості станом на 1 січня 2015 р. природний приріст населення становив 3,0 % проти 0,8 % у 2000 р., на кожну 1000 наявного населення народилося 153 проти 121 особи у 2000 р. [12, с. 303]. В області налічується 20,5 тис. осіб старше працездатного віку, пенсіонерів, які є безпосередніми учасниками виробничого процесу на селі, або опосередкованими – на основі орендних відносин як власники частини земельних ділянок і майна, яке передається в оренду і використовується у суспільному виробництві. Однак за аналізований період відмічено незначне зниження кількості економічно активного сільського населення з 335,9 тис. у 2000 р. до 336,6 тис. осіб у 2014 р. [12, с. 317]. Зайнятість населення за економічною активністю в розрізі сільської та міської місцевостей характеризує табл. 1.

Із 923,9 тис. осіб населення області (табл. 1) у віці 15-70 років на сільську місцевість припадало 579,7 тис. осіб, або 62,7 %, а на міську – 344,2 тис. осіб, або 37,3 %. Більш високий рівень економічно активного населення також припадає на сільську місцевість (58,6 %, або 336,6 тис. із 574,5 тис. осіб такого населення по області). Це ж стосується сільського населення як працездатного, так і старше працездатного віку. До економічно активних статистика відносить осіб, зайнятих економічною діяльністю, яка приносить дохід

(зайняті), та безробітних (за визначенням МОП). Кількість зазначених категорій розраховується на підставі даних вибіркового обстеження населення (домогосподарств) із питань економічної

активності, що впроваджені у практику роботи органів державної статистики з 1995 р. відповідно до рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП) [12, с. 309].

Таблиця 1

Зайнятість населення Закарпаття за економічною активністю в розрізі сільської та міської місцевостей у 2014 р.*

(у віці 15-70 років)

Показники**	Всього, тис.осіб	З нього			
		сільське населення		міське населення	
		тис.осіб	% до підсумку	тис.осіб	% до підсумку
Усе населення у віці 15-70 років	923,9	579,7	62,7	344,2	37,3
Економічно активне населення	574,5	336,6	58,6	237,9	41,4
<i>в тому числі:</i>					
працездатного віку	554,0	324,8	58,6	229,2	41,1
старше працездатного віку	20,5	11,8	57,6	8,7	42,4
Зайняті	521,4	310,7	59,6	210,7	40,4
<i>в тому числі:</i>					
працездатного віку	500,9	298,9	59,7	202,0	40,3
старше працездатного віку	20,5	11,8	57,6	8,7	42,4
Безробітні	53,1	25,9	48,8	27,2	51,2
<i>в тому числі:</i>					
працездатного віку	53,1	25,9	48,8	27,2	51,2
старше працездатного віку	-	-	-	-	-
Економічно неактивне населення	349,4	243,1	69,6	106,3	30,4
<i>в тому числі:</i>					
працездатного віку	237,2	175,1	73,8	62,1	26,2
старше працездатного віку	112,2	68,0	60,6	44,2	39,4

*Джерело: [12, с. 317].

**Наведено дані вибіркового обстеження населення з питань економічної активності

У складі економічно активного населення найбільша частка зайнятих у вказаному віці. Так, в аналізованому році із 521,4 тис. осіб, зайнятих в цілому по області, на сільську місцевість припадало 310,7 тис. осіб, або 59,6 %. Заслужує на увагу, що 59,6 % населення старше працездатного віку в сільській місцевості зайнято, в той час як у міській – 40,3%. Відповідно кількість безробітних у сільській місцевості в 1,1 раза менша, ніж у міській (25,9 тис. осіб сільського і 27,2 тис. осіб міського населення). У 2014 р. у сільському, лісовому та рибному господарстві було зайнято 129,4 тис. працівників, що на 5,3 тис. більше ніж у 2010 р. Закарпатська область приваблива ментальністю працелюбних селян-господарників. Разом з тим проведені дослідження засвідчують, що зайнятість населення в сільській місцевості носить суперечливий характер, і значну частку сільських мешканців статистикою віднесено до самозайнятих.

За даними Всеукраїнського перепису населення (5 грудня 2001 р.) в області проживали громадяни близько 100 національностей, у тому числі 80,5 % українців, 12,1 % – угорців, 2,6 % – румун, 2,5 % – росіян. Вигідне геополітичне розташування як Закарпатської області, так і інших областей Карпатського регіону, сприяє формуванню передумов співпраці населення, що проживає на прикордонних територіях, етнічно близького, значна частина якого володіє мовою або мовами країн-сусідів, має досить високий рівень міжособових контактів, спорідненість елементів соціальної психології, культури. Вказані чинники є визначальними у процесі прикордонного співро-

бітництва. Закарпатська область займає специфічне місце серед областей Карпатського регіону, оскільки зазнає значно більшого впливу чинників прикордонної співпраці, а саме: межує з Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею; має набутий досвід прикордонних зв'язків; вищу, порівняно з іншими областями України, частку інтеграційної інфраструктури; відносно високий рівень ринкової культури жителів, зумовлений значною мірою факторами поведінкового стереотипу, економічної інформації та набутих економічних знань етнічних груп населення, які компактно проживають на прикордонних територіях Карпатського регіону, що дає можливість формування і використання досвіду зарубіжних країн з метою розширеного відтворення людського потенціалу.

Важливим фактором розвитку людського суспільства є інтелектуальний потенціал – сукупність розумових здібностей людини (спільноти) до розумової діяльності і засвоєння, усвідомлення інформації, її систематизації, перетворення на знання [4, с. 13]. У 2014-2015 навчальному році у 14 вищих навчальних закладах I-II рівня та III-IV рівня акредитації навчалось 23,1 тис. студентів, у т.ч. 5 недержавних – 2,3 тис. Чисельність студентів відокремлених структурних підрозділів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації інших областей України на території Закарпатської області на початок 2014/2015 навчального року становив 618 осіб, а III- IV рівнів акредитації – 8021 особу. Навчальний процес у вищих навчальних закладах здійснювали 897 педагогічних працівників та 1845 – науково-педагогічних. При цьому у ВНЗ III-IV рівнів

акредитації науково-педагогічні працівники становили 84,1% викладацького складу. Для порівняння [12, с.396]: якщо у 1995/1996 навчальному році чисельність викладацького складу

закладів III-IV рівнів акредитації становила 576 осіб, то у 2014/2015 – 2195 осіб (у 3,8 рази більше), серед них докторів наук – у 2,7 рази більше стосовно порівнюваного періоду.

Таблиця 2

SWOT- аналіз людського потенціалу регіону*

Людський потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Високий індекс розвитку людського потенціалу; 2. Збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя; 3. Сприятлива вікова структура населення; 4. Сприятливий національний менталітет працелюбного селянина-господарника; 5. Наявність економічно активного населення і значних резервів трудових ресурсів; 6. Різноманітний етнічний склад населення, багатство культурної спадщини; 7. Задовільний освітній рівень населення; 8. Історично сформовані зв'язки з населенням прикордонних регіонів сусідніх країн. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Територіальні диспропорції у якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів; 2. Звуження демографічної основи відтворення населення через соціальні чинники; 3. Поширення непродуктивної самозайнятості та тіньового працевлаштування; 4. Високий рівень зовнішньої міграції; 5. Наявність осередків тривалого безробіття; 6. Нижча середньонаціонального рівня забезпеченість освітньо-науковими установами та кадрами.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя; 2. Підвищення культури населення щодо здорового способу життя; 3. Підвищення якості трудового потенціалу за рахунок створення кваліфікованих робочих місць; 4. Підвищення конкурентоспроможності населення шляхом досягнення високої якості освіти та інформаційного забезпечення; 5. Системне формування культурно-мистецької сфери з використанням етнокультурних підходів; 6. Використання ділового досвіду і якостей мігрантів у організації бізнесу. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Політична дестабілізація та неспроможність влади приймати узгоджені рішення на різних рівнях; 2. Низькі державні соціальні стандарти (низька заробітна плата, невідповідний соціальний захист); 3. Господарські ризики, які впливають на сферу соціально-демографічних і соціально-економічних відносин (інвестиційні, технологічні, підприємницькі); 4. Маргіналізація населення, зниження рівня його реальних доходів; 5. Відсутність доходів для забезпечення якості життя (освіта, охорона здоров'я, культура).

*Авторське узагальнення за джерелом: [13, с. 241].

Дослідження дало змогу виявити особливості людського потенціалу в межах територіальних економічних систем, з окреслення сильних і слабких сторін, а також можливостей та загроз його формування та ефективного використання (табл. 2).

Взаємообумовленість та взаємозалежність складових SWOT-аналізу з врахуванням територіальних особливостей розвитку економічної системи дав можливість побудови „матриць- SWOT” (табл. 3)

Таблиця 3

Матриця SWOT- аналізу за людським потенціалом регіону

	Сильні сторони	Слабкі сторони
МОЖЛИВОСТІ	Си+М <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 2 – 1, 3, 4, 5 3 – 1, 2, 3, 5 4 – 2, 4, 5, 6 5 – 4, 5, 6 6 – 2, 5 7 – 2, 3, 4 8 – 2, 5, 6	М→Сл <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 2 – 1, 2, 5, 6 3 – 1, 2, 4, 5, 6 4 – 1, 2, 4, 5, 6 5 – 1, 2, 4, 5, 6 6 – 4, 5, 6
ЗАГРОЗИ	Си→З <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5</u> <u>2 – 1, 2, 3, 4, 5</u> <u>3 – 1, 2, 3, 4, 5</u> 4 – 1, 5 5 – 1, 2, 4, 5 6 – 2 7 – 2, 5 8 – 1	З+Сл <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> <u>2 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 3 – 3, 4, 5 4 – 3, 5 5 – 3, 5, 6

Виявлені результати сприятимуть розробленню ефективних стратегічних підходів до розширеного відтворення людського потенціалу територіальних економічних систем, зокрема на регіональному рівні.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило важливу роль людського фактору у забезпеченні збалансованого розвитку територіальних економічних систем. Здійснений аналіз складових людського потенціалу окремо

взятого регіону, зокрема Закарпатської області дає підстави стверджувати, що незважаючи на порівняно високий потенціал людського розвитку, вирішення потребують проблеми зайнятості населення, подолання безробіття і досягнення високого рівня соціальних стандартів проживання, забезпечення якості життя. Подальший науковий пошук спрямовуватиметься на дослідження людського капіталу як важливої складової потенціалу людського розвитку.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Економічна енциклопедія : [у 3 т.] / редакційна рада : Б.Д. Гаврилишин (голова) та ін. Т. 2 / відп. редактор С.В. Мочерний та ін. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
2. Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 4. – С. 13–25.
3. Докторович А.Б. Социально ориентированное развитие общества и человеческого потенциала: современные теории, методы системного исследования : автореф. дис. ... д - ра экон. наук / А.Б. Докторович. – М., 2006. – 42 с.
4. Економічна енциклопедія : в 3 т. / редкол. : С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000. – Т. 3. – 864 с.
5. Сен А. Об этике и экономике / А. Сен. – М. : Наука, 1996. – 130 с.
6. Васильченко В.С. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В.С. Васильченко, А.М. Гриненко, О.А. Грішнова, Л.П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.
7. Бородіна О. М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку / О. М. Бородіна. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
8. Россоха В. В. Відтворення трудового потенціалу аграрної сфери: монографія / В. В. Россоха, В. Ф. Крисько. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 234.
9. Індекс людського розвитку-2015: Україна посідає 81-е місце серед 188 країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/?news>
10. Демографічна ситуація в Україні у 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/uk r/publ_new 1/2015/dem_sit_2014.pdf
11. Дані Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г.Д. Гриник. – Ужгород. 2015. – 495 с.
13. Газуда Л. М. Сільський розвиток регіону: монографія / Л.М. Газуда, В.Й. Ерфан, С. М. Газуда. – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 251 с.

REFERENCES

1. Ekonomichna entsyklopediya : [u 3 t.]. / redaktsiyana rada : Havrylyshyn B. D. (holova) [ta in.]. Т. 2 / [Vidp. redaktor Mochernyy S. V. ta in.]. – Kyyyiv : Vydavnychyuy tseentr «Akademiya», 2002. – 952 s.
2. Zaslavskaya T.Y. Chelovecheskyuy potentsyal v sovremennom transformatsyonnom protsesse / T.Y. Zaslavskaya // *Obshchestvennyye nauky y sovremennost'*. – 2005. – # 4. – S. 13–25.
3. Doktorovych A.B. Sotsyal'no oryentirovannoe razvytye obshchestva y chelovecheskoho potentsyala: sovremennyye teoryy, metody systemnoho yssledovanyaya : avtoref. dys. ... d-ra экон. наук / А.В. Doktorovych. – М., 2006. – 42 s.
4. Ekonomichna entsyklopediya : v 3 t. / redkol. : S.V. Mochernyy (vidp. red.) ta in. – К. : Akademiya, 2000. – Т. 3. – 864 s.
5. Sen A. Ob etyke y ekonomyye / A. Sen. – М. : Nauka, 1996. – 130 s.
6. Vasylychenko V.S. Upravlinnya trudovym potentsialom : navch. posib. / V.S. Vasylychenko, A.M. Hrynenko, O.A. Hrishnova, L.P. Kerb. – К. : KNEU, 2005. – 403 s.
7. Borodina O. M. Lyuds'kyuy kapital na seli: naukovy osnovy, stan, problemy rozvytku/O. M. Borodina. – К. : IAE UAAN, 2003. – 277 s.
8. Rossokha V. V. Vidtvorennyya trudovoho potentsialu ahrarnoyi sfery: monohrafiya/V. V. Rossokha, V. F. Kry's'ko. – К. : NNTs IAE, 2012. – 234.
9. Indeks lyuds'koho rozvytku-2015: Ukrayina posidaye 81-e mistse sered 188 krayin [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu. -<http://www.prostir.ua/?news>
10. Demohrafichna sytuatsiya v Ukrayini u 2014 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2015/dem_sit_2014.pdf
11. Dani Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Statystychnyy shchorichnyk Zakarpattya za 2014 rik/ Holovne upravlinnya statystyky u Zakarpat-s'kiy oblasti; za red. H. D. Hrynyk. – Uzhhorod. 2015. – 495 s.
13. Hazuda L. M. Sil's'kyuy rozvytok rehionu: monohrafiya/L. M. Hazuda, V. Y. Erfan, S. M. Hazuda. – Uzhhorod: Vydavnytstvo FOP Sabov A. M., 2015. – 251 s.